

УДК 81' 373.231 (=161.2)

Лесь БЕЛЕЙ

СУРЖИК: СОЦІОЛІНГВІСТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА

Анотація. У статті проаналізовано явище суржику, розглянуто теоретичне підґрунтя генези цього мовного коду, проблеми дефініції та особливості поширення. Проведено аналогії з подібними мовними явищами в Україні та за кордоном.

Ключові слова: суржик, мовний код, мовна політика, суперстрат, субстрат.

Енциклопедія «Українська мова» подає таке означення суржику: «Поширена в Україні розмовна назва ненормативного індивідуального мовлення певної особи та соціолекту певної групи, що будується на основі змішування, інтерференції елементів двох і більше мов... [суржик] став основним засобом спілкування більшості україномовного населення країни» [6, с.689]. Тобто йдеться про надзвичайно масове явище поширення змішаного українсько-російського варіанту мови. В його науковому аналізі, що виливається у ширший медіа-дискурс, можна натрапити переважно на різко негативні та емоційні трактування цього мовного явища.

Наприклад, Іван Дзюба трактує це явище так: «Суржик – це калічення мови, мовна безпорадність, брак чуття слова, хапання за перший-ліпший сурогат з чужої мови...» [2, с.14-15]. Дослідниця Олександра Сербенська також не скупиться на емоції: «Суржик в Україні є небезпечним і шкідливим, бо паразитує на мові, що формувалася продовж століть [...] сьогодні слово суржик почали вживати і в ширшому розумінні як назву zdegradovanogo ubogogo svitu lyudynи [...] хоча загальновідомо, що користуватися сумішшю з двох мов – це одне з найтривожніших явищ загально педагогічного характеру. Скалічена мова отупляє людину, зводить її мислення до примітива» [6, с.7].

На фоні цілком негативного ставлення до явища в науковій сфері також зустрічаються різні визначення суржику. Ряд дослідників кваліфікують його як піджин або креол [3; 4; 9]. Ці терміни також мають різні трактування. Широко означення цих понять такі: піджин – це «спрощена форма мови, створена як інструмент торгівлі або через інший інтенсивний, проте обмежений контакт, між мовцями, які не володіють спільною мовою» [13, р.281] (виділення мої – Л.Б.). Як правило, йдеться про мо-

ви, створені шляхом змішування лексики європейської мови колонізаторів з граматикою мов колонізованого населення [14, р.665]. Дослідники пов'язують початок виникнення піджинів з європейською експансією, що стартувала 1430 р., коли Енріке Мореполавець почав надсилати португальські кораблі для дослідження північно-західного узбережжя Африки [12, р.847]. Оскільки піджини – це результат контакту віддалених мов, то вони мають спрощену граматику: спрощена фонологія, спрощений вокабуляр, брак словозміни та фіксованого порядку слів у реченні [14, р.665]. Креол – це «мова, що історично розвинулася з піджину, який, за визначенням **не буває рідною мовою**» [12, р.81] (виділення мої – Л.Б.). Креоли уже мають розбудованішу мовну систему на відміну від піджинів [14, р.665]. «Креоли та піджини не можна трактувати як версії мов, що контактують, це автономні утворення **зі своєю граматиною**» [12, р.848] (виділення мої – Л.Б.).

Отже, суржик некоректно кваліфікувати як піджин, оскільки, він буває рідним різновидом мови для певної групи українців. Чи можна його у такому разі визначити як креол, що переріс з давнього піджину? Навряд, оскільки навіть на самому початку інтенсивних українсько-російських мовних контактів, коли суржик тільки формувався, він не мав спрощеної граматичної структури, характерної для піджинів. Окрім того, граматика суржику, як правило, українська.

Є тільки одна спільна риса між суржином та піджинами й креолами: останні два поняття західні мовознавці довгий час сприймали негативно. «Їх вважали позашлюбними, понівеченими та менш-вартісними версіями європейських мов» [15, р. 600].

Російська мова брала участь у створенні піджинів, зокрема на базі китайських діалектів у Маньчжурії, а також на базі норвезької мови на

північних берегах Норвегії (русенорск). Цим піджином характерна спрощена граматична структура та лексична інтерференція, оскільки мови, які контактували, були віддалені. Результат українсько-російських мовних контактів зовсім інший, оскільки контакти триваліші та значно інтенсивніші, а також українська та російська – близькоспоріднені мови.

Тоді як коректно визначити суржик? Щоб відповісти на це запитання, слід проаналізувати його походження. Найвідповіднішою моделлю генези цього мовного різновиду можна вважати модель суперстратно-субстратних впливів італійського лінгвіста Граціадо-Ісаї Асколі [17, р.492-493]. Згідно з моделлю Асколі, коли контактують дві мови, одною з яких послуговуються домінантна група (суперстрат), а іншою підлегла група (субстрат), то відбувається взаємний вплив. Доречність цієї моделі в аналізі суржику доводить історія його формування.

Якщо проаналізувати українсько-російські мовні контакти, починаючи з 1654 р., то можна побачити, що у певні періоди українська мова залишила помітні субстратні впливи в російській, однак починаючи з часів правління Петра I, вони зводяться до мінімуму, натомість значно інтенсифікуються суперстратні впливи російської мови на українську [8, с.744]. Як наслідок, почав творитися суржик. Лариса Масенко датує початок формування цього явища як усного міксу кінцем XVII – поч. XVIII ст., коли суржик з'являється в Україні як соціолект царських держслужбовців та солдатів. Згодом ареал суржику розширюється під час індустріалізації кін. XIX ст. та в радянський період після згорання коренізації [5, с.12-36]. Надзвичайно потужним фактором творення суржику стало поширення телебачення (російськомовного), що і до сьогодні залишається одним з найефективніших джерел цього явища.

Більшість дослідників погоджуються в тому, що суржик не має усталеної форми і є «безсистемним хаотичним поєднання елементів двох мов...» [5, с. 31] та сумою індивідуальних мовних варіантів [1, с.133]. Тоді яким терміном коректно визначити це поняття? Мабуть, доцільно вживати нейтральний термін «код», що не є ані мовою, ані -соціолектом.

Отже, які механізми стоять за формуванням коду під назвою суржик? Що стало передумовою?

Для формування нових кодів потрібен цілий ряд передумов:

1. Інтенсивні контакти між суперстратом та субстратом: колонізація, завоювання, торгові контакти тощо: (російська колонізація, міграція росіян в Україну).

2. Суперстрат має високий престиж (російська – панівна мова Російської імперії та СРСР).

3. Носії субстрату володіють тільки однією рідною мовою, вони не мають навичок розрізняти різні мови (сільське та малоосвічене населення України стало благодатним ареалом для поширення суржику).

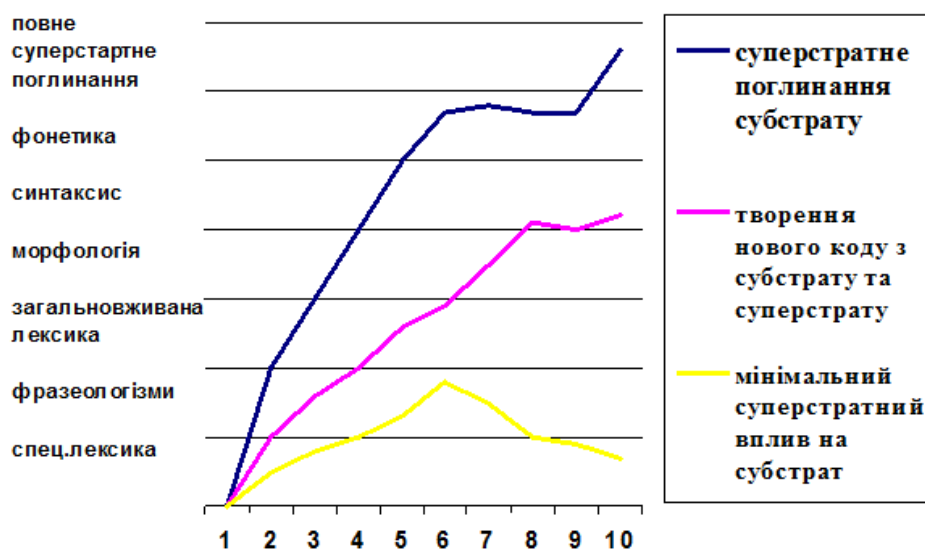
4. Контакт відбувається протягом тривалого періоду - кілька поколінь - (у випадку суржику активний вплив російської почався ще наприкінці XVII ст. і триває досі).

Чому тоді в одних випадках при контакті мов утворюються нові коди, а в інших – ні? Щоб відповісти на це запитання, можна використати аналогію з вірусами. Відразу хочу зазначити, ще мені не йдеться про вірусність як негативне явище або таке, що «паразитиє на мові», я хочу показати тільки подібність механізмів. Отже, мови можна розглядати як живі організми, що складаються з мовців, і змінюються шляхом мутацій (зміни мовної поведінки мовців, яка передається наступним поколінням). Коли одна мова починає активно контактувати з іншою, то відбувається «вірусний вплив» суперстрату на носіїв субстрату. Якщо останні мають «імунітет» (належну освіту, компетентність у кількох мовах), то вірусний вплив обмежиться запозиченням лексем (особливо якщо суперстрат пов'язаний з потужною культурою), якщо ж носії субстрату не мають імунітету (володіють тільки однією мовою і не надають цьому питанню значення), то, ймовірно, відбудеться «вірусне зараження» їхнього мовного коду елементами суперстратної мови. Це «зараження» може мати різний ступінь (обмежитися лексичним рівнем або зачепити морфологічний, синтаксичний та навіть фонетичний). Носії мов передають «заражений» мовний код наступним поколінням, а ті або поглиблюють «зараження» (якщо мовний контакт не припинився) або усвідомлюють його і починають «лікування» (тобто здобувають належну освіту і освоюють первісний «неінфікований» мовний код).

Контакти суперстрату та субстрату можуть мати різні сценарії. Дослідники виділяють два основні: змінна інтерференція (коли мовці відмовляються від рідної мови, переходять на іншу і переносять з собою окремі мовні риси рідної мови, оскільки мають низьку лінгвальну компетенцію) та запозичення (мовці зберігають рідну мову, але запозичують мовні риси з суперстрату) [16, р.124]. Якщо застосувати до цього поділу вірусну модель, то в першому випадку мову долає «суперстратний вірус», а в іншому вона просто набуває від нього імунітету.

Ось загальна схема (Схема 1) сценаріїв «вірусного впливу» мовних елементів суперстрату на субстрат:

Схема 1: Три основні сценарії суперстратно-субстратних мовних контактів.

На вертикальній осі зображено елементи субстрату, які можуть піддаватися суперстратному впливу; на горизонтальній осі – умовні часові періоди (у випадку кожного мовного контакту вони різні).

За найрадикальніших обставин субстрат рівень за рівнем поглинається суперстратом (змінна інтерференція). За умов імунітету субстрату, вплив суперстрату обмежується запозиченням спеціалізованої лексики (характерної для культури суперстрату), деяких фразеологізмів. І проміжний варіант – утворюється новий код: щось середнє між субстратом та суперстратом.

Який із цих трьох сценаріїв спіткає суржик – сказати важко. На це впливає ряд факторів. На деяких територіях (міські ареали Донбасу та півдня України) відбулося повне поглинання україномовного субстрату. Він перетворився на російський суперстрат з українськими лексичними та фонетичними субстратними впливами. На Західній Україні, де вплив російського суперстрату найслабший, відбувається найменш інтенсивний його вплив (лексичні та фразеологічні запозичення). Чи утвориться із суржику новий код – покаже час. Це може трапитися за умов подальшого інтенсивного суперстратного впливу російської та непродуманої мовної політики в Україні. Російську мову перестали насаджувати органи влади і вона втратила статус суперстратної з набуттям Україною незалежності, проте російська залишилася потужним адстратом (тобто мовою впливу з сусідньої країни [12, р.13]): в Україну імпортують чимало російськомовного культурного продукту (фільми, серіали, книги, телепередачі, музику і т.д.), окрім того, російська мова зберігає колишній престиж і продовжує домінувати в багатьох міських ареалах, на телебаченні, в пресі тощо.

Фактично є усі підстави визначити сучасну мовну ситуацію країни як триглосію: з двома «висо-

кими» мовами (українська і російська) та «низьким» мовним кодом (суржик), який має функційні обмеження вжитку: розмовний рівень, літературні (наприклад, твори Михайла Бриниха) та музичні експерименти (Верка Сердючка, він же Андрій Данилко).

Доволі важко визначити реальний стан поширення суржику в сучасній Україні. По-перше, важко провести межу між суржиком та українською мовою з русизмами, по-друге, носії суржику часто не усвідомлюють, що ним послуговуються або соромляться цього, оскільки це непрестижний мовний код. За даними дослідження Валерія Хмелька, у період 2000 – 2003 рр. суржиком користувалися 14,7 % українців, причому є виразні регіональні відмінності: 2,5% (Захід), 14,6 % (Центр) 21,7 % (Північ-Центр), 9,6 % (Схід) та 12,4 % (Південь) [12, с.13]. Проте точність і вірогідність цих чисел викликають сумнів. Для дослідження реальної картини слід створити окрему соціологічну методологію і окреслити чіткі межі між суржиком та українською мовою з русизмами чи російською з українізмами.

Творення нових кодів (або їх суттєва зміна) за рахунок суперстратного впливу інших мов на українську уже мала місце в нашій історії. Можна згадати потужний суперстратний вплив польської мови, який залишив помітний відбиток на ряді територіальних діалектів української мови. Також очевидним є суперстратний вплив угорської мови на середньозакарпатський діалект.

Зараз відбувається також адстратний глобалізаційний вплив англійської: українська запозичила цілий ряд комп'ютерних та бізнесових термінів, а також лексем, пов'язаних із англо-американською культурою та шоу-бізнесом.

З лінгвістичної точки зору не доречно таврувати суржик як неправильний або шкідливий код української мови. В різні історичні періоди на різ-

них територіях відбувалися аналогічні процеси за участю польської [11, с.456-467], угорської, чеської та румунської мов як суперстратних. Усі ці впливи відобразилися на територіальних діалектах, проте їх сприймають як автентично українські, а русифіковані називають «зіпсованими». З наукової точки зору – це некоректно.

Мовні впливи не бувають «добрими» або «поганими», це невинний процес, у якому бувають абсолютно різні результати. Багатьом мовам завдяки продуманій мовній політиці вдалося позбу-

тися суперстратних впливів (наприклад, чеська мова дегерманізувалася). Сучасна англійська мова – це великою мірою англо-французький суржик, що сформувався після Норманського завоювання в XI ст. Романські мови – це переважно суржик латини та місцевих діалектів. Грецький катаремус переродився у новогрецький демотик. Як показує досвід іврити, навіть мертву мову можна воскресити за належної мовної політики. Тобто можливі найрізноманітніші сценарії. Що трапиться із суржиком, покаже час.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Брацкі А. «Суржик – опис і визначення рамок явища»//Студії з україністики – Вип. XVII. Скарби культури – безсмертя нації: Зб. наук. праць. – К. – 2007. – С.132-145.
2. Дзюба І. До судилища над суржиком// Урок української. – 2005, – № 1-2 – С.14-15.
3. Дзюбишина-Мельник Н. Суржик і суржиківзми// Наукові записки НаУКМА. – Т.111, – Філологічні науки – К., – 2010, – С. 16-20.
4. Масенко Л. (У)мовна (У)країна. - К.:Темпора, - 2007, – 78 с.
5. Масенко Л. Суржик. Між мовою і язиком. – К.: Києво-Могилянська академія. – 2011. – 135 с.
6. Сербенська О. Антисуржик/ О. Сербенська. – Львів. – 1994. – 152 с.
7. Тараненко О. Суржик//Українська мова. Енциклопедія/ В. Русанівський – К.: Українська енциклопедія. - 2004. – С. 665.
8. Тараненко О. Українсько-російські мовні контакти//Українська мова. Енциклопедія/ Русанівський В., Тараненко О. Київ. – 2004. – С. 744.
9. Чередниченко О. «Українська інтерлінгвістика: проблеми і перспективи»// Наукова спадщина професора С.В. Семчинського і сучасна філологія: Зб. Наукових праць. – Частина друга. К. – 2001 – С. 533-536;
10. Хмелько В. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності // Наукові записки НаУКМА – Т. 32 Соціологічні науки – К. 2004.- С. 1-19.
11. Шевельов Ю. Польська мова в Україні в XVI-XVII ст. (Пам'яті Антуана Мартеля)»// Нариси сучасної української літературної мови та інші мовознавчі студії. – К.: Темпора. – 2012. – С. 456-467.
12. Arends J. Pidgins and Creoles//Encyclopedia of Linguistics/ Philipp Strazny – New York: Fitzroy and Dearborn. – 2005 – P. 847.
13. Concise Dictionary of linguistics/Matthews P.- New York: Oxford University Press. – 1997. – 410 p.
14. Nuessel F. Language: Semiotics/ Encyclopedia of Language and Linguistics// Keith Brown Elsevier Science -2005 – Vol 11 – P. 665-668.
15. Romaine S. Pidgins and Creoles: Overview/ Encyclopedia of Language and Linguistics// Keith Brown Elsevier Science -2005 – Vol 10. – P. 600-603.
16. Thomason S. Language contact: an introduction. Philadelphia: Georgetown University Press. – 2001. – 240 p.
17. Veith W. H. Ascoli, Graziadio Isaia// Encyclopedia of Language and Linguistics/ Keith Brown Elsevier Science – 2005 – Vol 1. – P. 492-493.

Les' Beley

Surzhyk. sociolinguistic perspective

Summary. The article is devoted to the notion of surzhyk. Theoretical background of this phenomenon, problems of its definition and the peculiarities of its distribution have been analyzed. Similar phenomena in Ukraine and abroad have been shown.

Key words: surzhyk, linguistic code, language policy, superstratum, substratum.

Одержано 11.04.2017 р.